

PRILIKE GOSPODARSTVA GRADA RIJEKE

Od 1918. do 1924. godine

ECONOMICAL SITUATION IN RIJEKA

From 1918 to 1924

Daniel Patafta

Pomorski i povijesni muzej
Hrvatskog primorja Rijeka
Muzejski trg 1
HR-51000 Rijeka
Republika Hrvatska

Primljeno: 16. 7. 2004.

Prihvaćeno: 23. 7. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 338.1(497.5 Rijeka)»1918/1924»

Izvorni znanstveni rad

*Original scientific paper***Sažetak**

U ovom se radu na temelju objavljene literature, novinske i arhivske građe daje uvid u gospodarsku situaciju u gradu Rijeci od 1918. do 1924. godine, razdoblju kada Rijeka proživljava sudbonosne trenutke svoje povijesti. Gospodarski uspon koji je Rijeka doživjela krajem 19. i početkom 20. stoljeća naglo je prekinut krajem Prvoga svjetskog rata. S obzirom na to da je Londonski ugovor iz 1915. godine Rijeku ostavljao Hrvatskoj, talijanske su vlade, potpomognute aneksionistički orijentiranim riječkim Talijanima, počele vršiti pritisak svim mogućim sredstvima na međunarodne političke čimbenike i na novonastalu Kraljevinu SHS. U gospodarskom pogledu u tom razdoblju počinje ulazak talijanskoga kapitala u riječku industriju i druge sfere gospodarskog života grada. Višegodišnja politička nestabilnost odrazila se i na gospodarstvo grada, tako se nekada bogat i prosperitetan lučki grad našao više puta na rubu gladi, izoliran od svoga prirodnog zaleđa i upućen na talijansku gospodarsku pomoć. Aneksiju Italiji Rijeka će u gospodarskom pogledu dočekati talijanizirana.

Ključne riječi: politička nestabilnost, izoliranost od zaleđa, fašističko nasilje, D'Annunzio, gospodarska stagnacija, prodor talijanskog kapitala, talijanizacija svih sfera javnog života, aneksionizam, Riječka država (Città di Fiume)

Key words: political instability, isolation from hinterland, fascist violence, D'Annunzio, economic stagnation, penetration of italian capital, talianization of all spheres of public life, annexionism, State of Rijeka (Città di Fiume)

Tijekom pola stoljeća mađarske uprave u Rijeci (1868. - 1918.) grad i njegova luka doživljavaju gospodarski preobražaj, od malog emporija na ušću Rječine do moderne tranzitne srednjoeuropske luke. Austro-ugarska nagodba iz 1867. godine osigurala je mađarskim vladajućim krugovima dominantan položaj u ugarskom dijelu monarhije, a Ugarsko-hrvatska nagodba iz 1868. godine osigurala je mađarskim gospodarskim krugovima riječku luku, kao glavnu izvoznju luku industrijskih i agrarnih proizvoda ugarskog djela monarhije.¹

Mađarski kapital povezan sa stranim kapitalom, u prvom redu engleskim, počinje investirati velika sredstva u riječku luku, industriju i gospodarsku infrastrukturu. Do kraja 19. stoljeća mađarskim kapitalom bit će sagrađena moderna riječka luka sa svom potrebnom infrastrukturom, anglo-ugarskim kapitalom bit će 1881. godine osnovano parobrodarsko društvo *Adria*, najveće riječko brodarsko društvo prije Prvoga svjetskog rata. *Adria* će postati instrument i simbol prodora mađarskih industrijskih i agrarnih proizvoda na tržišta zapadne Europe i Amerike.² Željezničkim vezama Rijeka će se 1873. godine prvo povezati dionicom Sveti Petar - Rijeka s austrijskom Južnom željeznicom, čime će željezničkim vezama biti povezana s Trstom, Ljubljanom, Mariborom i Bečom, a četiri mjeseca poslije iste 1873. godine bit će gotova dionica Karlovac - Rijeka, kojom će Rijeka biti povezana sa Zagrebom i Budimpeštom.³

Od važnijih industrijskih pogona u Rijeci prije Prvoga svjetskog rata važno je spomenuti tvornicu *Whitehead*, u kojoj 1872. godine Englez Robert Whitehead, koji je svoj kapital udružio s riječkim obiteljima Ploech i Ciotta, počinje proizvoditi torpeda. Whitehedova torpeda od 1872. kupuju Velika Britanija i Francuska, od 1873. Italija i Njemačka, od 1875. s prostora današnje Danske, Švedske i Norveške, 1876. počinju ih kupovati Rusija i Osmansko Carstvo, 1877. Argentina, Čile i Grčka, 1885. Nizozemska, 1891. Sjedinjene Američke Države i Japan. Osim tvornice u Rijeci, Whitehead je otvorio i filijalu riječke tvornice torpeda u Waymouthu u portlandskoj luci. Do početka Prvoga svjetskog rata u tvornici je bilo zaposleno oko tisuću radnika.⁴ Od drugih industrijskih pogona u Rijeci treba spomenuti i brodogradilište *Danubius*, osnovano 1906. godine mađarskim kapitalom, koje je zapošljavalo više od dvije tisuće radnika te Državnu tvornicu duhana koja je zapošljavala više od dvije tisuće radnika.⁵ Među važnija industrijska poduzeća mogu se ubrojiti i *Rafinerija nafte*, *Ljuštionica riže* i tvornica papira. U Rijeci u tom razdoblju postoji desetak manjih industrijskih pogona i nekoliko manjih parobrodarskih društava.

Krajem 19. stoljeća u Rijeku prodire hrvatski kapital, kojemu je Rijeka predstavljala najsigurnije mjesto za ulaganje i povećanje. Hrvatskim kapitalom osnovano je 1891. *Ugarsko-hrvatsko dioničko-pomorsko parobrodarsko društvo*, znano pod svojim skraćenim imenom *Ungaro-Croata*.⁶ Do kraja mađarske uprave u Rijeci Ungaro-Croata ostat će drugo po veličini

¹ Igor Karaman, "Privredni razvitak grada Rijeka pod nagodbenim sustavom (1867./68. - 1918.)", *Jadranske studije*, Rijeka 1992., 90.

² Isto, 96.

³ Helena Bunjevac, "Važnost željeznice u razvoju Rijeka", *Riječka luka - povijest, izgradnja, promet*, Rijeka 2001., 190.

⁴ Državni arhiv u Rijeci (dalje DAR), fond: "Privremene vlade u Rijeci (1918. - 1924.)", kut. 18.

⁵ I. Karaman, n. dj., 104.

⁶ Radojica F. Barbalić, "Brodarstvo Rijeka kroz vjekove", *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953., 104-105.

parobrodarsko društvo u Rijeci i jedno od najvećih u monarhiji. Manji industrijski pogoni, obrtničke radionice i trgovine u gradu dobrim će dijelom do 1918. godine biti u vlasništvu riječkih i doseljenih Hrvata. Zato će se nakon 1918. naći prvi na udaru nabujalog nacionalizma i šovinizma riječkih Talijana. Gospodarski procvat grada bit će uvjetovan gradnjom popratne infrastrukture (luke, lučkih skladišta, željeznice) koja će zauvijek promijeniti izgled tog primorskoga grada.

Velik gospodarski procvat Rijeke odrazio se i na njezino stanovništvo, čiji se broj naglo povećava u pola stoljeća mađarske uprave u Rijeci. To naglo povećanje broja stanovnika nije posljedica prirodnih demografskih kretanja stanovništva, nego doseljavanja stanovništva iz Rijeci bližih ili daljih krajeva. Najvećim djelom su to industrijski i lučki radnici koji su se u Rijeku doselili iz njezine bliže okolice. Useljavanje se jako odrazilo na promjene u nacionalnoj strukturi riječkog stanovništva, do početka Prvoga svjetskog rata 40 posto riječkog stanovništva činili su stranci.⁷ Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva izazvat će duboke nacionalno-političke podjele koje će kulminirati nakon Prvoga svjetskog rata i loše se odraziti na gospodarstvo Rijeke u prvim poslijeratnim godinama. Prema popisu iz 1910. godine, u Rijeci je, s pripadajućim joj podopćinama Plase, Kozala, Drenova, živjelo 49.608 stanovnika, od kojih 23.283 Talijana, 15.731 Hrvat, 3937 Slovenaca, 3619 Mađara, 2476 Nijemaca.⁸

Gospodarski napredak i procvat što ga je Rijeka doživjela u razdoblju mađarske uprave stagnirat će u vrijeme Prvoga svjetskog rata zbog ratnih događanja, kada će uvelike biti smanjen i tranzit robe u riječkoj luci. Pravo gospodarsko propadanje i nazadovanje riječko će gospodarstvo doživjeti u prvim poslijeratnim godinama, kada će uslijed društveno-političkih događaja taj bogati grad biti više puta na rubu gladi, a nezaposlenost će biti svakodnevna pojava.

1. Gospodarsko stanje u Rijeci od listopada 1918. do rujna 1919. godine

Prema svom geografskom smještaju i nacionalnoj strukturi stanovništva uže i šire gradske okolice Rijeka je bila hrvatski grad, no zbog geoprometnog položaja kao tranzitne luke Rijeka je u svojoj novijoj povijesti više puta bila upravno i politički podložna različitim snagama izvan okvira Hrvatske.

Prema Londonskom ugovoru iz 1915. godine Rijeka je sa svojom lukom trebala pripasti Hrvatskoj kao njezin prirodni izlaz na more. Kasnije će u svojoj knjizi *“Europa bez mira” (Europa senza pace)* bivši talijanski predsjednik vlade Francesco Saverio Nitti (1868. - 1953.) izjaviti: *“Vlada Italije koja je u maju 1915. unišla u rat na temelju Londonskog pakta, od predidućeg aprila, nije nikada mislila, ni prije rata, kada je mogla diktirati uslove, ni tijekom rata, da traži Rijeku. ... Uopće je Londonski pakt u Italiji poznavalo samo četiri ili pet osoba, koje su ga držale strogo tajnim; s toga se ne može tvrditi, da je odgovarao narodnim idealima, niti da je sačinjavao izraz javnog mnijenja, a najmanje pak da je predviđao potrebe buduće*

⁷ William Klinger, “La nascita dei movimenti nazionali a Fiume, 1860.-1919.”, *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (Atti del Convegno)*, Rijeka 2001., 189.

⁸ La guida di Fiume, Fiume 1915., 1.; u popisu se još spominju Englezi 202, Čehomoravljeni 185, Srbi 70, Francuzi 40, Poljaci 36 i Rumunji 29.

⁹ Francesco Saverio Nitti, “Evropa bez mira”, Zagreb 1922., 49-50.

Italije. ...Oni, koji su pripremali Londonski pakt, nijesu nikada ni pomislili na Rijeku, dapače su ju htjeli specifično dodijeliti Hrvatskoj, bilo da Austro-Ugarska ostanje ujedinjena, bilo da se Hrvatska od nje odcjepi.⁹ Držeći se odredbi Londonskog ugovora i pozivajući se na proklamirano pravo na samoopredjeljenje naroda, Narodno vijeće novoosnovane Države Slovenaca, Hrvata i Srba predalo je vlast u Rijeci, koju je 30. listopada napustio posljednji mađarski guverner barun Zoltan Jekefálussy, pukovniku Konstantinu Rojčeviću.¹⁰ Vlast Narodnog vijeća nije se dugo održala u Rijeci, 17. studenoga 1918. godine nasilno su je srušili riječki Talijani okupljeni u Consiglio Nazionale delli Italiani di Fiume, uz pomoć talijanske vojske. Grad je nekoliko sati prije napustila srpska vojska pod zapovjedništvom potpukovnika Vojina Maksimovića, koja je 15. studenoga došla u Rijeku kako bi pomogla predstavnicima hrvatskog Narodnog vijeća za Rijeku.¹¹

Consiglio Nazionale osnovala je skupina aneksionistički orijentiranih riječkih Talijana 30. listopada 1918. godine, koji su zatim proglasili ujedinjenje Rijeke s Italijom. Oni su odmah počeli žestoku nacionalističku i antihrvatsku kampanju u gradu, njihovi predstavnici kod talijanskih vojnih zapovjedništava u Trstu i Veneciji tražili su da talijanska vojska okupira Rijeku, a Riccardo Zanella, vođa riječkih autonomaša, agitirao je za istu tu stvar kod talijanskog predsjednika vlade Vittorija Emanuelea Orlanda (1860. - 1952.). Snažan nacionalni pokret riječkih Talijana, koji su dobivali i podršku širokih masa u Italiji, koje su potpaljivali talijanski nacionalisti na čelu s talijanskim pjesnikom Gabrieleom D'Annunziom, natjerali su talijansku vladu premijera Orlanda da promijeni talijansku politiku prema Rijeci i da počne tražiti grad za Italiju. To je u svojoj knjizi priznao i Orlandov nasljednik na mjestu talijanskog predsjednika vlade F. S. Nitti: *"Poslije primirja niklo je po želji same vlade gibanje za Rijeku; a niklo je isto gibanje jako i naglo i na Rijeci, kada se saznalo iz novinskih publikacija, da je Londonski pakt dodijelio Rijeku Hrvatskoj."*¹²

Osim nacionalno-političkih, Italija je u Rijeci svakako imala i gospodarske interese. Posjedovanjem Trsta, na koji joj nitko nije odricao prirodno pravo, Rijeke i Valone u Albaniji, koju će više puta pokušati osvojiti, Italija bi kontrolirala tri najveće i najvažnije luke na istočnojadranskoj obali. Pridodamo li k tomu i dijelove Dalmacije i Albanije koji su joj obećani Londonskim ugovorom, Italija bi postala prava "gospodarica Jadrana" i najjača pomorska i gospodarska sila u Sredozemlju. Pripajanje Trsta i Rijeke Italiji osiguralo bi Italiji kontrolu nad uvozom i izvozom zemalja u zaleđu tih dviju velikih luka, a samim time i njihovim gospodarstvom te bi joj omogućio i kontrolu na važnim željezničkim prugama. Trebalo je kontrolirati i Rijeku kako bi se izbjeglo gospodarsko podizanje Rijeke na račun Trsta. O tome u svom članku piše talijanski novinar u novinama "Giornale del popolo", u kojem kaže: *"Posjedovanje Rijeke je, više nego zahtjev, ono je potreba za Italiju: prije svega ono je potreba za Trst: ništa drugo suprotno tome ne može stajati."*¹³

¹⁰ Primorske novine (Sušak), "Predaja guvernerove palače i ureda", br. 249., 30. X. 1918., 2.

¹¹ Primorske novine (Sušak), "Talijani okupirali Reku", br. 265., 19. IX. 1918., 1.

¹² F. S. Nitti, n. dj., 50.

¹³ Primorske novine (Sušak), "Giornale del popolo" o vrednosti Reke za Italiju", br. 4., 5. I. 1919., 3.; "... Il possesso di Fiume è, altre che un diritto, una necessità per l'Italia: e sopra tutto una necessità per Trieste: non crediamo opportuno dire altro in proposta."

Talijanski Consiglio Nazionale preuzeo je vlast u Rijeci kako kaže “do konačnog pripojenja Rijeke Italiji.”¹⁴ Stvarnu vlast imao je njegov Comitato direttivo (Glavni odbor) koji je imao ulogu privremene riječke vlade i bio je podijeljen na ogranke za financije, trgovinu i industriju, plovidbu, željeznice, poštu i telegraf, pravosuđe, prosvjetu, unutrašnje poslove, socijalnu pomoć i sveukupne zalihe.¹⁵ Sav gospodarski i politički život grada otada je kontrolirao Consiglio Nazionale.

Kako bi lakše kontrolirala i gospodarstvo grada, koji je politički već nadzirala preko Consiglia Nazionale, talijanska je vlada preko svojih novčanih institucija, u prvom redu banaka, počela s gospodarskim prodorom u Rijeku. Na ruku su joj išli i nategnuti politički odnosi između Kraljevine SHS i Mađarske, koje su se sukobljavale oko teritorijalnih pitanja. Videći da više nikako ne može vratiti Rijeku pod svoj suverenitet, mađarska se vlada grofa Karolyà odlučila na prodaju svojih investicija i dionica u pojedinim riječkim industrijskim pogonima i parobrodarskim društvima talijanskoj strani, koja joj je jedina mogla osigurati nesmetani protok robe kroz riječku luku. Prva talijanska banka koja je nakon Prvoga svjetskog rata otvorila svoju podružnicu u Rijeci bila je *Banco italiano di sconto*, a riječki joj je Consiglio Nazionale osigurao prostorije.¹⁶ Sredinom 1919. godine Consiglio Nazionale odlučio je imenovati posebnog izaslanika za svaku banku u Rijeci koji će kontrolirati dnevni promet blagajne, kredita i mjenjačkih poslova.¹⁷ U lipnju 1919. dvije talijanske banke kupile su parobrodarsko društvo *Adria*,¹⁸ jedna od tih banaka bila je *Banca Commerciale Italiana* koja je u Budimpešti kupovala dionice riječkih parobrodarskih poduzeća.¹⁹ Time je najveće riječko parobrodarsko poduzeće došlo u talijansko vlasništvo, što će biti vrlo važno pri podjeli riječkih brodova prema sporazumu Trumbić-Bertolini iz 1920. godine. Do polovine 1919. godine u Rijeci će svoje podružnice otvoriti šezdeset talijanskih tvrtki i dvije banke.²⁰

Dok talijanski kapital preko svojih banaka kupuje riječka parobrodarska društva i industrijske progone, Consiglio Nazionale donosi uredbu o ponovnom izdavanju obrtnih dozvola. U lipnju 1919. Consiglio Nazionale je naredio putem zakonskog akta da svi trgovci u Rijeci moraju podnijeti Consiglia Nazionale molbe radi ponovna izdavanja obrtnih dozvola. Taj je akt bio usmjeren protiv hrvatskih trgovaca u Rijeci, a mnogima od njih molbe su nepovoljno riješene pa su bili prisiljeni zatvoriti trgovine.²¹ Osim zakonskih odredbi usmjerenih protiv hrvatskoga kapitala u Rijeci, kojima ga se pokušalo što više oslabiti i na kraju potpuno eliminirati, velikog udjela u zastrašivanju hrvatskih trgovaca razbijanjem izloga i natpisa na hrvatskim trgovinama, imali su riječki “giovanotti”, članovi različitih iredentističkih i nacionalističkih organizacija, koji su svakodnevno napadali i šikanirali riječke Hrvate, a na

¹⁴ DAR, fond: “Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924.”, kut. 1.; “... fino all'unione di Fiume all'Italia.”

¹⁵ Isto.

¹⁶ Obzor (Zagreb), “Podružnica talijanske banke na Rijeci”, br. 55., 7. III. 1919., 2.

¹⁷ Obzor (Zagreb), “Kontrola u riječkim bankama”, br. 94., 25. IV. 1919., 3.

¹⁸ Obzor (Zagreb), “Talijani kupuju Adriju”, br. 147., 24. VI. 1919., 3.

¹⁹ Radojica F. Barbalić, n. dj., *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953., 111.

²⁰ Obzor (Zagreb), “Progoni naše trgovine na Rijeci”, br. 134., 11. VI. 1919., 3.

²¹ Isto.

udaru su im se često našle i hrvatske trgovine. Jedna od metoda usmjerenih protiv riječkih Hrvata i njihove imovine bilo je bojkotiranje riječkih Talijana hrvatskih trgovina, banaka i manjih industrijskih pogona u vlasništvu Hrvata. Tako je u lipnju 1919. počeo bojkot *Ungaro-Croate* zato što je odbio poslati brzojav podrške talijanskom predsjedniku vlade Orlandu u Pariz i zato što je tiskao brodske karte na hrvatskom jeziku.²²

Veliki su problemi u riječkom gospodarstvu nastali kada se polovinom 1919. godine ispraznila riječka državna blagajna, koja se početkom travnja odcijepila od centrale u Budimpešti. Vlada Consiglia Nazionale mnogo je novca potrošila na propagiranje aneksije Rijeke Italiji putem različitih manifestacija i glazbenih priredbi, a na njezinu su se platnom popisu nalazili i zaposlenici mnogih državnih institucija kao što su pošta, javna uprava, sudstvo, željeznice, pomorska i lučka služba itd. Teška gospodarska situacija u gradu nakon Prvoga svjetskog rata dovela je do otpuštanja prvih radnika iz državnih službi. Prvi su otkaze dobili "Jugoslaveni" zaposleni na željeznici, a do početka lipnja 1919. godine otpušteno je 270 željezničara, odreda riječkih Hrvata i Slovenaca.²³ Slična je situacija bila i u drugim državnim institucijama. Česti su slučajevi da su se otpuštali riječki Hrvati i Slovenci kako bi na njihova mjesta došli Talijani iz Italije. Pogoršanju gospodarske situacije u gradu pridonijelo je i obustavljanje rada nekih velikih industrijskih pogona, kao što je tvornica torpeda *Whitehead* koja je obustavila proizvodnju nakon primirja, a tisuću je radnika ostalo bez posla.²⁴

Riječka luka je također prolazila kroz teško razdoblje, za razliku od 1913. godine kada je u riječku luku prispjelo 9536 brodova ukupne nosivosti 2,892.538 tona, 1918. u riječku je luku uplovilo 2619 brodova ukupne nosivosti 330.313 tona, a 1919. godine 2719 brodova ukupne nosivosti 630.861 tona.²⁵ Iako se broj prispjelih brodova u riječku luku 1919. godine nešto povećao za razliku od ratne 1918., to još nije bilo dovoljno da se riječka privreda, koja je uvelike ovisila o poslovanju riječke luke, konsolidira i iz ratne proizvodnje prijeđe na mirnodopsku proizvodnju. Nije uspio ni pokušaj Consiglia Nazionale da proglašenjem "*porto franco*" u prosincu 1918. godine poveća promet u riječkoj luci.²⁶ Tome je uvelike pridonosio nesređeni državno-pravni položaj Rijeke te sve agresivniji nacionalizam riječkih Talijana, koji je politički i gospodarski dodatno destabilizirao ratom oslabljenu gradsku privredu. Jedan od produkata te situacije bilo je i otpuštanje viška radnika u luci i industrijskim pogonima, koje se provodilo po nacionalnoj osnovi - prvo su otpušteni Hrvati i Slovenci.

Consiglio Nazionale je različitim zakonskim aktima i odredbama pokušavao potaknuti dolazak brodova u riječku luku i oživljavanje gospodarstva, oslanjajući se velikim dijelom na pomoć koju je dobivao iz Italije, pripremajući tako teren za aneksiju grada Italiji.²⁷ Manjak živežnih namirnica, sve veći problemi i makinacije s podjelom osnovnih živežnih namirnica

²² Obzor (Zagreb), "Kampanja protiv Ungaro-Croate", br. 141., 18. VI. 1919., 2.

²³ Obzor (Zagreb), "Talijani otpuštaju naše ljude", br. 128., 4. IV. 1919., 2.

²⁴ Pero Mitrović i Radojica F. Barbalić, "Riječka luka", *Rijeka - Zbornik*, Zagreb 1953., 59.

²⁵ Isto, 48.

²⁶ Lucijan Kos, "Rijeka kao slobodna luka od 1719. - 1939.", Zagreb 1968., 349.

²⁷ Guido Depoli, "La politica economica di Fiume durante l'indipendenza Fiumana", *Fiume-rivista semestrale della "Societa di Studi Fiumani"*, Fiume 1926., 41-43.

doveli su do porasta krijumčarenja robe iz Hrvatske u Rijeku. Posebno su tražene bile osnovne živežne namirnice - sol, brašno, šećer, mlijeko itd. Početkom travnja cijene živežnih namirnica u Rijeci silno su porasle, o tome zagrebački "Obzor" kaže sljedeće: "Usljed zabrane dovoza živeža s naših strana, opaža se silan manjak živežnih namirnica, tako npr. kilogram mesa stoji 50 kruna, masti se uopće ne može dobiti, ili ako se može dobiti, stoji kilogram 150 kruna, a o drugim živežnim namirnicama jedva da bi i spomena bilo."²⁸ U nabavi osnovnih živežnih namirnica Consiglio Nazionale se nije mogao osloniti ni na Italiju gdje je gospodarska kriza dosezala svoj vrhunac, a štrajkovi radnika uslijed nezaposlenosti i nedostatka živežnih namirnica postajali su svakodnevnica, dapače čak je talijanska vlada početkom siječnja 1919. godine uslijed pomanjkanja duhana u Italiji rekvirirala duhan iz riječke tvornice duhana i poslala ga utovarenog u sedamnaest vagona za Italiju.²⁹

Sindikalno organizirano radništvo u Rijeci prigodom obilježavanja praznika 1. svibnja 1919. godine u Gradskom vrtu (Giardino publico) izražava nezadovoljstvo teškim položajem riječkog radništva te zahtijeva osmosatno radno vrijeme i plaću kojom će moći osigurati životne potrebe svojih obitelji.³⁰ Sve veća nestašica živežnih namirnica i kao produkt toga veliko poskupljenje svih živežnih namirnica natjerali su riječke radnike da zatraže veće plaće koje će im omogućiti da si osiguraju bolji život. Cijene živežnih namirnica posebno su poskupjele i nastavile poskupljivati kada je početkom ožujka 1919. godine zatvorena granica s Kraljevinom SHS i time obustavljen dovoz živežnih namirnica iz gradske okolice u Rijeku.³¹ Više je puta Consiglio Nazionale bezuspješno pokušavao raznim zakonskim aktima regulirati sve veću skupoću u gradu.³²

Od gospodarskih pitanja kojima se bavio Consiglio Nazionale posebno je važno bilo pitanje reguliranja protoka krunskih novčanica. U riječkom talijanskom tisku i u hrvatskom tisku velika je pozornost pridavana raznim malverzacijama vezanim uz priljev i žigosanje krunskih novčanica. Consiglio Nazionale donio je niz zakona kojima se regulirala vrijednost austrougarskih kruna žigosanih u Kraljevini SHS. Brojne nežigosane krunske novčanice bile su ilegalno žigosane riječkim žigom u Kraljevini SHS i zatim prebacivane u Rijeku, a isto je tako iz Rijeke stizao veliki broj kruna ilegalno žigosanih žigom Kraljevine SHS, što je na obje strane dovodilo do povećanja krunskog optjecaja i dodatno rušilo vrijednost već ionako slabim novčanicama.

Vladavinu Consiglia Nazionale u Rijeci (studeni 1918. - rujan 1919.) u političkom pogledu obilježava pripremanje aneksije Rijeke Italiji, progoni političkih neistomišljenika i nepoćudnih etničkih zajednica i nasilna talijanizacija grada. U gospodarskom pogledu u vrijeme vladavine Consiglia Nazionale počinje prodor talijanskog kapitala u Rijeku koji polako preuzima sva važna gospodarska i industrijska postrojenja u Rijeci. To je i vrijeme velike stagnacije riječke

²⁸ Obzor (Zagreb), "Manjak živežnih namirnica - nestaje entuzijazma", br. 81., 9. IV. 1919., 2.

²⁹ Primorske novine (Sušak), "Talijani oduzimaju duhan na Rijeci", br. 15., 19. I. 1919., 2.

³⁰ Mihael Sobolevski, "Radnički pokret Rijeke u prvoj polovini XX. stoljeća", *Rijeka u stoljeću velikih promjena (Zbornik radova)*, Rijeka 2001., 129.

³¹ Primorske novine (Sušak), "Skupoća na Rijeci", br. 58., 11. XI. 1919., 2.

³² La Bilancia (Fiume), "Legge 4600.", br. 158., 15. srpanj 1919., 4.

luke, velikog pada proizvodnje i zatvaranja industrijskih pogona, vrijeme nezaposlenosti i velike skupoće. Tada počinju i prvi napadi na riječke Hrvate i njihovu imovinu kako bi ih se zastrašilo i istjeralo iz grada, kako bi se potisnuo njihov kapital na račun talijanskoga kapitala.

Kraj samostalne vladavine Consiglia Nazionale u Rijeci počeo je kada je početkom srpnja u jednom sukobu između riječke talijanske rulje i francuskih vojnika ubijeno nekoliko francuskih vojnika Anamita.³³ Taj je događaj izazvao burne reakcije francuske vlade i dodatno zakomplicirao već zategnute francusko-talijanske odnose. Na inzistiranje francuske vlade i uz dozvolu predstavnika savezničkih vlada okupljenih na mirovnoj konferenciji u Parizu osnovana je međusaveznička komisija sastavljena od pet savezničkih generala, koja je trebala utvrditi krivnju za događaje u Rijeci. Početkom rujna objavljeni su rezultati istrage koji su za događaje iz srpnja 1919. godine okrivili riječke Talijane i Consiglio Nazionale. Prema tim zaključcima trebalo se raspustiti Consiglio Nazionale i Riječka dobrovoljačka legija, uvelike se smanjiti kontingent talijanske vojske u Rijeci. Red u gradu održavali bi pripadnici američke i britanske vojske, a nadzor nad gradskom upravom preuzela bi međusaveznička komisija.³⁴ Provedbu tih zaključaka, koji su ozbiljno ugrozili talijansku aneksiju Rijeke, spriječio je dolazak talijanskog pjesnika Gabrielea D'Annunzija u Rijeku.

2. Gospodarske prilike u Rijeci od rujna 1919. do listopada 1921. godine

Već ionako katastrofalnu gospodarsko-političku situaciju u gradu dodatno je pojačao dolazak talijanskog pjesnika Gabrielea D'Annunzija u Rijeku 15. rujna 1919. godine. D'Annunzio je u Rijeku došao na poziv riječkog Consiglia Nazionale kako bi "spasio Rijeku za Italiju". U vrijeme njegova dolaska u Rijeku D'Annunzio je predstavnik najradikalnijeg talijanskog iredentizma i nacionalizma te je njegov dolazak u Rijeku popraćen odobravanjem talijanskih nacionalističkih i iredentističkih krugova. Talijanska vlada, iako suočena s masovnim dezertiranjem vojnika koji su se pridružili D'Annunziju u njegovu pohodu na Rijeku i koji su mu se dalje nastavili pridruživati u Rijeci, prešutno je odobravala njegov dolazak u Rijeku. Suočena s vjerojatnim gubitkom Rijeke u slučaju da su se provedli zaključci međusavezničke komisije, talijanska je vlada koristila D'Annunzijev boravak u Rijeci kao sredstvo za diplomatski pritisak na jugoslavensku stranu.

D'Annunzija je u Rijeku pratilo i mnogo njegovih ardita koji su bili šarolika skupina sastavljena od dezertera iz talijanske vojske, vojnih veterana, talijanskih nacionalista i iredentista, socijalista utopista, intelektualaca, različitih avanturista, kriminalaca i bjegunaca pred zakonom. Dolazak tako velike skupine ljudi u Rijeku dodatno je zakomplicirao pitanje podjele osnovnih živežnih namirnica pa je riječki ured za podjelu živežnih namirnica nedugo nakon D'Annunzijeva dolaska u Rijeku zaključio da se, u slučaju ako dođe do potpune blokade Rijeke s talijanske i jugoslavenske strane, riječki "Jugoslaveni" pošalju da svoju aprovizaciju podižu na Sušaku.³⁵ Odmah nakon dolaska u Rijeku D'Annunzijevi arditi počeli

³³ Obzor (Zagreb), "Talijani protiv Francuza", br. 160., 8. VII. 1919., 1.

³⁴ Obzor (Zagreb), "Zaključci istražne komisije", br. 211., 7. IX. 1919., 2.

³⁵ Obzor (Zagreb), "Aprovizazione prilike na Rijeci", br. 223., 23. IX. 1919., 2.

su progone netalijanskog stanovništva i pljačkanje trgovina, skladišta i stanova hrvatskih i drugih netalijanskih vlasnika, počeo je veliki egzodus riječkih Hrvata.

Situacija u gradu ubrzo je postala nesnosna. Predsjedništvo Riječke demokratske autonomnaške stranke Ruggera Gotthardija obratilo se otvorenim pismom ministru vanjskih poslova Kraljevine SHS dr. Anti Trumbiću, prikazujući mu u tom pismu tešku gospodarsku situaciju u gradu kojemu prijete glad. Pismo je izašlo u zagrebačkom "Obzoru", a u njemu među ostalim piše: "*Gradjanstvo Rijeke nalazi se doista u očajnom položaju: nestašica zarade, koju je izazvala nezaposlenost i ponestanak živežnih namirnica i svih životnih sredstava, zastoj svakog trgovačkog rada, obustava svakog lučkog rada, sve to izazivlje bojazan pred strašnom aveti glada. Budućnost nije niti najmanje ružičasta, dok se sadašnji pristalice d'annunzijeve pustolovne politike mogu barem da najedu, no ustraje li još kratko vrijeme ovo stanje, to će i oni biti survani u opću i zajedničku propast.*"³⁶ Krajem studenoga 1919. godine gospodarska situacija u gradu će se toliko pogoršati da će arditu u potrazi za hranom početi provaljivati na Sušak i Trsat.³⁷ Na udaru su im se prije svega našle trgovine prehrambenih proizvoda u hrvatskom vlasništvu, kao što su pekarnice, mesnice i slično.³⁸

Kao "zapovjednik grada Rijeke" (Commandante di città di Fiume) D'Annunzio je vladao diktatorski, iako je zadržao Consiglio Nazionale na koji se oslanjao u upravljanju gradom. Cilj je D'Annunzijeve vladavine u Rijeci u početku bio pripremiti grad za što bržu aneksiju Italiji, tako da D'Annunzio brojnim dekret zakonima (decreto-legge) uvodi u Rijeku talijanske zakone i pravne norme. Tako je dekret zakonom br. 1876 kao platežno sredstvo u Rijeku uvedena talijanska lira kojom će se od sada isplaćivati plaće riječkim činovnicima.³⁹ Nedostatak financijskih sredstava natjerao je riječki Consiglio Nazionale da početkom listopada 1919. godine preuzme riječku podružnicu *Austro-ugarske banke*, kako bi mogao isplaćivati plaće državnim činovnicima.⁴⁰

Najveću su oporbu D'Annunziju u Rijeci činili radnici organizirani u sindikate pod kontrolom socijalista. U svojim čestim dopisima talijanskim socijalističkim listovima oni su žestoko napadali D'Annunzija i njegovu politiku u Rijeci, a posebno su se u tim dopisima osvrtili na nesnosnu gospodarsku situaciju u gradu pa je D'Annunzio 15. listopada 1920. godine strogo zabranio unošenje i distribuiranje socijalističkog tiska u Rijeci.⁴¹ U jednom takvom dopisu tršćanskim socijalističkim novinama "Il Lavoratore", koji je prenio "Obzor", riječki socijalisti opisuju katastrofalno gospodarsko stanje u Rijeci: "*Trgovački i industrijski život je potpuno zamro. Luka, koja je u svoje vrijeme bila u svakom pogledu jedna od najprometnijih na Jadranu, sada je potpuno opustjela. Preko 3500 radnika su besposleni, tvornice zatvorene, a ono malo što ih radi, morali su svoj rad svesti na manje od polovice. Brodogradilište 'Danubius', u kojem je bilo zaposleno 2000 radnika, moralo je otpustiti veliki*

³⁶ Obzor (Zagreb), "Pismo ministru vanjskih posala dr. Trumbiću", br. 232., 7. X. 1919., 1.

³⁷ Obzor (Zagreb), "D'Annunzijevi arditu na Trsatu", br. 280., 25. XI. 1919., 2.

³⁸ Obzor (Zagreb), "Novi progono našeg življa", br. 271., 16. XI. 1919., 2.

³⁹ La Vedetta d'Italia (Fiume), "Decreto-legge 1876.", br. 35., 23. IV. 1920., 4.

⁴⁰ Obzor (Zagreb), "Situacija na Rijeci", br. 228., 3. X. 1919., 1.

⁴¹ DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924., kut. 3.

broj radnika radi nedostatka materijala. U tvornici kemikalija (misli se na riječku rafineriju nafte op. a.) radi 600 radnika, od 3000. Sva ta gomila besposlenih, koja prelazi broj od 5000, šteta gradom nezaposlena, da ne zna gdje bi sklonila glavu. Gradska uprava daje neku potporu nezaposlenima, ali ta se proteže isključivo na one radnike, koji pripadaju krajevima, koji se nalaze na demarkacionoj liniji. Pa i sa ovima se ne postupa jedinstveno, jer se Hrvate isključuje od svakog posla i potpore...⁴² Ta nesnosna gospodarska situacija i nezaposlenost, koji su u prvom red produkt gospodarske izolacije Rijeke i D'Annunzijeve politike, dovele su u travnju 1920. godine do izbijanja radničkog štrajka u Rijeci pod vodstvom socijalista. Radnici su svoje zahtjeve formulirali u pet točaka:

1. da se vrate na posao svi oni koji su protjerani iz grada te da im se nadoknadi šteta;
2. da se radnici plaćaju u lirama, i to po "zvaničnom kursu" u okupiranim krajevima, 1 lira za 2,50 krune;
3. da se pribave živežne namirnice za radnike;
4. da se odmah uspostavi promet s Jugoslavijom;
5. da se odmah odstrani sadašnje zapovjedništvo iz grada s obzirom na to da nije moguće da se grad u takvim prilikama ekonomski razvija te da se radništvu pruže podnošljivi životni uvjeti.⁴³

Štrajk su D'Annunzijeve arditi krvavo ugušili i počeli progoniti socijaliste i otpuštati radnike koji su uz njih pristajali. To je bio samo nastavak kampanje protiv socijalista i komunista, koju je još od početka svoje vladavine 1918. godine provodio Consiglio Nazionale, koji je pokazujući strah od komunizma optuživao socijaliste i komuniste za antitalijanstvo.⁴⁴

D'Annunzijeve režim u Rijeci ne samo što je imao katastrofalne posljedice za riječko gospodarstvo, nego je bio i na zlu glasu zbog raskalašenog života koji je D'Annunzio živio boraveći u riječkoj Guvernerovoj palači. Kako bi nastavio svoj lagodan život D'Annunzio je od Consiglia Nazionale zahtijevao sve veće iznose iz općinske blagajne te su, kada su mu početkom srpnja 1920. isplatili 20 milijuna lira, općinske blagajne ostale potpuno prazne.⁴⁵ Slabo hranjeno stanovništvo moglo se držati u pokornosti još samo terorom koji su provodili arditi. Loša gospodarska situacija i prijeteća glad nagnali su najveći dio riječkih Talijana da napuste svoja aneksionistička stajališta i da se priklone riječkim autonomašima koje je ponovno počeo okupljati Riccardo Zanella pod parolom "Fiume ai Fiumani" (Rijeka Riječanima).

Na meti udaru ardita i D'Annunzijeve terora od njihova su dolaska u Rijeku bili hrvatski trgovci, obrtnici te njihove radionice i trgovine. Najveći napad na hrvatsku imovinu u Rijeci dogodio se kada je u Splitu početkom srpnja 1920. godine ubijen zapovjednik talijanskog ratnog broda Puglia. Razbjesnjela masa riječkih Talijana i ardita prvo je devastirala hrvatsku Narodnu čitaonicu u Rijeci, a zatim je počela pljačkati, devastirati, paliti te razarati bombama trgovine i obrtničke radnje u hrvatskom vlasništvu. Na udaru rulje našle su se i podružnice *Poljodjelske banke* i *Prve hrvatske štedionice* koje su opljačkane i devastirane, nije zaobiđena

⁴² Obzor (Zagreb), "Očajne prilike na Rijeci", br. 278., 22. XI. 1919., 3.

⁴³ Obzor (Zagreb), "Štrajk na Rijeci", br. 84., 8. IV. 1920., 2.

⁴⁴ Ferdo Čulinović, "Riječka država - Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji", Zagreb 1953., 58.

⁴⁵ Obzor (Zagreb), "Položaj na Rijeci", br. 172., 10. VII. 1920., 1.

ni upravna zgrada *Ungaro-Croate*, koju je bijesna rulja također opljačkala i devastirala, zapaljena su i četiri broda u kanalu Rječine čiji su vlasnici Hrvati.⁴⁶ Pljačka, devastiranje i palež hrvatske imovine u Rijeci trajali su nekoliko dana, progoni riječkih Hrvata i njihov egzodus iz Rijeke tih je dana doživio svoj vrhunac. Riječki se Hrvati više neće moći oporaviti od tog udarca, politički oni više neće predstavljati prijetnju riječkim Talijanima aneksionistima, nego će sada to biti Talijani autonomaši. Uloga riječkih Hrvata u gospodarstvu grada otad će biti zanemariva, većina vlasnika će svoje trgovine prodati Talijanima iz Rijeke ili došljacima iz Italije, tzv. *regnicolima*, a prisutnost velikih hrvatskih društava i banaka, kao što su *Ungaro-Croata* i podružnica *Prve hrvatske štedionice*, bit će uglavnom samo simbolična.

Dok je u Rijeci bjesnio teror D'Annunzijevih arditā, a grad se nalazio na rubu gospodarskog kolapsa, između talijanske vlade F. S. Nittija i vlade Kraljevine SHS vodili su se od sredine 1920. godine izravni pregovori o rješenju tzv. jadranskog pitanja i u sklopu njega tzv. riječkoga pitanja. Pitanje državnopravnog položaja Rijeke bilo je jedno od važnijih pitanja s kojim se bavila mirovna konferencija u Parizu. Kako Londonski ugovor nije ostavljao Rijeku Italiji, sve talijanske vlade tražile su Rijeku za Italiju pozivajući se na pravo naroda na samoopredjeljenje. S obzirom na to da su Rijeka, Zadar i neki istarski gradovi imali apsolutnu ili relativnu većinu talijanskog stanovništva, talijanskim je vladama stalo da te gradove pripoje Italiji, posebno ako se radilo o bogatome lučkom gradu kao što je to bila Rijeka. Rijeka je, prema popisu iz prosinca 1918. godine, koji je proveo Consiglio Nazionale, imala 46.264 stanovnika, od tog broja bilo je 28.911 (62,5%) Talijana, 9092 (19,6%) Hrvata, 1674 (3,6%) Slovenca, 161 (0,4%) Srbin, 4431 (9,6%) Mađar, 1616 (3,5%) Nijemaca, a ostalih je bilo 379 (0,8%).⁴⁷ Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Woodrow Wilson, čija zemlja nije bila potpisnica Londonskog ugovora, podržavao je hrvatsko pravo na Rijeku, a njemu su potporu davale Francuska i Velika Britanija. Tijekom vremena se tzv. Riječko pitanje zbog nepopuštanja Italije silno zakompliciralo pa je sve više postajala aktualna ideja o stvaranju nekakve tampon države. Kako se rad Mirovne konferencije u Parizu bližio kraju, a tzv. Jadransko pitanje još nije bilo riješeno, Savezničkim memorandumom od 9. prosinca 1919. godine bilo je utanačeno da se "jadransko pitanje" riješi direktnim talijansko-jugoslavenskim pregovorima koji su počeli sredinom 1920. u Pallanzi.⁴⁸ Talijanska je strana odbila prijedlog jugoslavenske delegacije na konferenciji u Pallanzi da će Kraljevina SHS priznati talijanski suverenitet nad Rijekom ako Italija prizna Kraljevini SHS pravo na luku, željeznicu i luku Baross.⁴⁹ Pregovori između delegacija Kraljevine SHS i Kraljevine Italije doveli su do sklapanja Rapalskog ugovora 12. studenoga 1920. godine. Tim ugovorom riješeno je pitanje hrvatskih i slovenskih krajeva obećanih Italiji Londonskim ugovorom, a u sklopu toga pokušalo se riješiti i tzv. riječko pitanje stvaranjem tampon države. Prema članku IV. Rapalskog ugovora stvorena je Riječka država, s granicama nekadašnjeg mađarskog "corpusa separatuma" i s manjim teritorijalnim proširenjima na račun teritorija koji su pripadali naseljima

⁴⁶ Obzor (Zagreb), "Naša krv i imovina u Primorju ugrožena", br. 177., 16. VII. 1919., 1.

⁴⁷ "Dati statistici sulla popolazione di Fiume-risultati dal censimento fatto ne dicembre 1918.", *Fiume-rivista semestrale della "Societa di studi fiumani"*, Fiume 1924., 192-194.

⁴⁸ Lucijan Kos, n. dj., 348.

⁴⁹ Isto.

Kastav i Matulji.⁵⁰ Jedan od razloga što je jugoslavenska delegacija popuštala u pregovorima s Italijom bio je i taj što su velikosrpski politički i gospodarski krugovi u Beogradu, okupljeni u Radikalnoj stranci oko njezina predsjednika Nikole Pašića, pod svaku cijenu željeli održati dobre odnose sa svojim ratnim saveznicima Talijanima i dobiti talijansku potporu u svojim zahtjevima za određene gospodarske povlastice u solunskoj luci, koja je bila važniji izlaz Srbije na more nego što je to tada bila riječka luka. Iako je Pašić izjavljivao da je riječka luka “glavna arterija našega ekonomskog života, jedina koja je sposobna za veliki razvitak. Ona je naš Antwerpen”,⁵¹ svejedno ju je prepustio Italiji. Tomu je pridonijelo i držanje grofa Carla Sforze, talijanskog ministra vanjskih poslova, koji je u ime Italije potpisao Rapalski ugovor. On je tijekom Prvoga svjetskog rat bio talijanski predstavnik kod srpske izbjegličke vlade na Krfu pa je pod svaku cijenu želio održati dobre odnose sa Srbima, talijanskim ratnim saveznicima. U ime talijanske vlade je on stoga bio spreman na pregovore i popuštanje po pitanju krajeva obećanih Italiji Londonskim ugovorom. Potpisivanjem Rapalskog ugovora grof Sforza je kao demokrat želio riješiti “jadransko pitanje” kako bi razbio agitaciju radikalnih nacionalista i fašista u Italiji koji su to pitanje koristili za vlastite političke probitke i agitaciju.⁵²

Krajem kolovoza 1920. godine već je iz tijeka pregovora između jugoslavenske i talijanske delegacije bilo vidljivo da će se tzv. Riječko pitanje riješiti stvaranjem nekakve tampon države. D’Annunzio je stoga, kako bi preduhitrio bilo kakve zaključke takve vrste, 8. rujna 1920. proglasio Talijansko namjesništvo Kvarnera (Reggenza Italiana del Carnaro).⁵³ D’Annunzijeve reggenza trebala je obuhvaćati istočnu obalu Istre s Voloskom, Opatijom i Lovranom, otoke Krk, Cres, Lošinj i Rab te područje od Rijeke do Kraljevice i trebala je predstavljati jednu etapu u konačnoj aneksiji grada Italiji. Rapalski ugovor je D’Annunzio odbacio i odbio ga je priznati, okarakteriziravši ga kao “neprihvatljiv i nepravedan”.⁵⁴

Tu etapu D’Annunzijeve vladavine u Rijeci obilježio je njegov Ustav Talijanskog namjesništva Kvarnera (La costituzione della Reggenza Italiana dell Carnaro), koji je početkom rujna 1920. proglasio sam D’Annunzio. “Obzorov” novinar je za Ustav rekao da “pun pjesničkih riječi i fraza naliči statut više jednoj pjesmi nego li pravnom aktu.”⁵⁵ Povijesna važnost tog ustava leži u tome što su njegovi sastavljači, G. D’Annunzio i talijanski socijalist utopist Alceste D’Ambris, prvi u njemu predvidjeli ustroj države prema korporativnom sustavu, koji će kasnije početi provoditi Mussolini u Italiji. Člankom X. toga ustava bilo je predviđeno da se riječka luka organizira kao “porto franco”, a zbog svoje maritimne gospodarske uloge Rijeka bi se zvala “Porto di Fiume”.⁵⁶ Građanstvo je prema tome ustavu bilo podjeljeno u devet korporacija: 1. radnici u industriji, poljoprivredi, trgovini i transportu, sitni obrtnici i mali posjednici; 2. privatni namještenici; 3. radnici u industriji i trgovini koji se ne bave manualnim radom; 4. poslodavci i posjednici; 5. svi javni namještenici; 6.

⁵⁰ F. Čulinović, n. dj., 182.

⁵¹ Primorske novine (Sušak), “Izjava Nikole Pašića”, br. 63., 16. III. 1919., 1.

⁵² Grof Carlo Sforza, “Evropa i Evropljani”, Zagreb 1936., 18-20.

⁵³ Obzor (Zagreb), “D’Annunzio proklamovao “nezavisnost” Rijeke”, br. 226., 11. IX. 1920., 1.

⁵⁴ Obzor (Zagreb), “Nakon sporazuma u Rapallu”, br. 292., 17. XI. 1920., 1.

⁵⁵ Obzor (zagreb), “Jadransko pitanje”, br. 2221., 2. IX. 1920., 1.

⁵⁶ G. Depoli, n. dj., 54-55.

prosvjetni radnici i studenti; 7. pripadnici slobodnih profesija; 8. pomorci; 9. korporativna udruženja proizvodnje i raspodjele.⁵⁷ Ustavom je bilo predviđeno gospodarsko, pravno, zakonodavno i teritorijalno ustrojstvo reggenze, a bila je predviđena i organizacija vlasti u reggenzi.

Krajem 1920. godine gospodarska situacija u gradu bila je katastrofalna. Gotovo nijedna riječka tvornica nije bila u pogonu, a zbog nestašice sirovina i novca za plaće radnika nestašica izazvana blokadom Rijeke dovela je do toga da je D'Annunzio poslao svoje predstavnike talijanskoj vladi u Rim kako bi tražio zajam od 200 milijuna lira. Kada je ona odbila njegovu molbu, arditi su počeli napadati i pljačkati talijanske trgovačke brodove koje su zatekli u sjevernom Jadranu. Prvi brod koji su opljačkali bio je *Cogne* koji je prevezio željezo i slične sirovine.⁵⁸ Napadi na talijanske trgovačke brodove nastavili su se do protjerivanja D'Annunzija iz Rijeke u prosincu 1920. godine.

U sklopu pregovora o rješenju tzv. Jadranskog pitanja između talijanske i jugoslavenske delegacije podijeljeni su 7. rujna 1920. trgovački brodovi riječkih parobrodarskih društava prema dogovoru poznatom kao Trumbić-Bertolini. Ključ podjele brodova bio je udio nacionalnog kapitala u pojedinom parobrodarskom društvu. Tako su jugoslavenskoj strani pripali svi brodovi *Ungaro-Croate*, jedinoga riječkog parobrodarskog društva koje je bilo u hrvatskom vlasništvu, brodovi ostalih riječkih parobrodarskih društava *Adria*, *Oriente*, *Nautica*, *Levante*, *Atlantica* i brodovi u privatnom vlasništvu Alfonsa Ribolija, Branm Bernarda i *Ugarske banke* pripali su Italiji. Većinu tih parobrodarskih društava Italija je dobila od Mađarske i mađarskih dioničara kao ratnu naknadu preko Komisije za reparacije, a manji je dio otkupila preko *Banca Commerciale Italiana*.⁵⁹ Broj brodova koje su dobile zainteresirane strane i njihova nosivost bili su uvelike različiti, a u ove dvije tablice vidi se razlika u broju brodova i njihovoj nosivosti koje su dobile Italija i Kraljevina SHS.

Tablica 1: Brodovi riječkih parobrodarskih društava koje su dobile Italija i Kraljevina SHS⁶⁰

VLASNIŠTVO	KRALJEVINA ITALIJA	KRALJEVINA SHS
Adria	24	0
Ungaro-Croata"	0	45
Oriente	3	0
Nautica	6	0
Levante	6	1
Atlantica	12	1*
Ugarska banka	1	0
Alfonso Riboli	1	0
Bernardo Branm	2	0
UKUPNO BRODOVA	55	47

* Brodovi parobrodarskih društava *Levante* Augusta Foherczegno, nosivosti 4283 tone, i *Atlantica*, nosivosti 4996 tona, pripali su naknadnim dogovorom Kraljevini SHS i ujedno su dva broda s najvećom nosivosti koje je Kraljevina SHS dobila dogovorom Trumbić-Bertolini. Najveći brod *Ungaro-Croate* Buda imao je nosivost 3858 tona.

⁵⁷ F. Čulinović, n. dj., 165.

⁵⁸ Obzor (Zagreb), "Vijesti iz Italije", br. 261., 16. X. 1920., 1.

⁵⁹ DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924., kut. 17.

⁶⁰ Isto.

Tablica 2: Tonaža brodova riječkih parobrodarskih društava

Parobrodarsko društvo	50 - 100 tona	100 - 200 tona	200 - 500 tona	500 - 1000 tona	1000 - 3000 tona	3000 i više tona
Adria	0	0	0	0	19	5
Oriente	0	0	0	0	0	3
Levante	0	0	0	1	2	4
Atlantica	1	3	1	0	1	7
Ungaro-Croata	0	14	14	11	0	3
Ugarska banka	0	0	0	0	0	1
Alfonso Riboli	0	1	0	0	0	0
Bernardo Branm	2	0	0	0	0	0
UKUPNO	3	18	15	12	22	23

Ove tablice pokazuju da je najviše brodova nosivosti iznad 3000 tona dobila Italija. Iako je po broju brodova to bilo drugo parobrodarsko društvo u Rijeci, većina brodova *Ungaro-Croate* bila je nosivosti između 100 i 1000 tona. Nakon podjele brodova riječkih parobrodarskih društava *Ungaro-Croata* je svoje sjedište prenijela iz Rijeke na Sušak, na teritorij Kraljevine SHS, da bi u prosincu 1921. godine promijenila ime u *Jadranska plovidba*. To je ime izabrano umjesto *Jugoslavenski Lloyd*, kako je prvotno bilo zamišljeno, zbog velikog negodovanja i pritiska s talijanske strane.⁶¹ Naime, u Rijeci je već bilo osnovano Pomorsko društvo *Lloyd Fiumano*.⁶²

Početak 1921. godine označio je u Rijeci kraj D'Annunzijeve vladavine te je, nakon što je odbio poziv talijanske vlade da mirno napusti Rijeku, počelo vojno istjerivanje D'Annunzija iz grada. General talijanske vojske Caviglia počeo je 24. prosinca 1920. s bombardiranjem grada koje je trajalo do 28. prosinca 1920. godine. Nakon što su se arditi predali i D'Annunzio proglasio kapitulaciju u grad su ušle regularne postrojbe talijanske vojske. U nekoliko dana konfuzije izmijenilo se nekoliko vlada u Rijeci, među ostalim i jedna profašistička, sve dok talijanska vlada nije povjerila sastavljanje privremene vlade dr. Antoniju Grossicu, predsjedniku Consiglia Nazionale i vodećem riječkom aneksionistu. Zadaća te vlade bila je stvoriti u Rijeci uvjete za održavanje izbora za riječku Konstituantu, koji su se trebali održati početkom travnja 1921. godine. Na izborima početkom travnja suvereno je s većinom glasova pobijedila autonomaška stranka Riccarda Zanelle.⁶³ Konstituiranje nove autonomaške vlade u Rijeci spriječili su sve jači riječki fašisti koji su izveli državni prevrat i prisilili Zanellu da napusti Rijeku.

Nakon Rapalla i D'Annunzijeva odlaska iz Rijeke jača politički utjecaj Italije u Rijeci, koja se suvereno miješa u riječka unutrašnja pitanja i postavlja riječke vlade po svome nahodjenju. Gospodarski Rijeka sve više postaje ovisna o Italiji, koja počinje poticati proizvodnju u riječkoj industriji, a talijanski kapital i dalje nastavlja s kupovanjem preostalih industrijskih pogona

⁶¹ Riječki glasnik (Zagreb), "Jadranska plovidba", br. 39., 17. XII. 1921., 3.

⁶² DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924., kut. 20.

⁶³ Riječki glasnik (Zagreb), "Izborni kotari", br. 7. 7. V. 1921., 2.

u gradu koji nisu u talijanskom vlasništvu. O prodoru talijanskoga kapitala u Rijeku preko talijanskih banaka koje otvaraju svoje podružnice u Rijeci piše i glasilo Riječke jugoslavenske stranke "Riječki glasnik" koji izlazi u Zagrebu: "U ovo dvije godine talijanske okupacije upotrebili su talijanske banke, da protegnu svoje djelovanje i na Rijeku. U ovo vrijeme otvorilo je nekoliko talijanskih velikih banaka svoje filijale na Rijeci, dok se sad radi o tome, da dvije filijale dviju mađarskih banaka predju u ruke dviju talijanskih banaka, i to jedna s jednom tršćanskom, a druga s jednom iz Kraljevine (misli se na Kraljevinu Italiju op.a.)."⁶⁴ Nestabilna politička situacija u gradu ide na ruku talijanskim gospodarstvenicima koji kupuju dionice pojedinih riječkih društava, industrijskih pogona i tvornica koje njihovi vlasnici često prodaju ispod prave vrijednosti. Talijanski kapital povezan s talijanskom agresivnom politikom u Rijeci, koja grad sve više politički i gospodarski vezuje uz Italiju, prodire u Rijeku i daje svoj doprinos potpunoj talijanizaciji te nekada multietničke sredine.

Iako se uz pomoć talijanske vlade pokušava dignuti riječko gospodarstvo i pokrenuti proizvodnja i rad u riječkoj luci, grad i dalje trpi veliku nezaposlenost, a nedostatak novca za plaće i premalene plaće uzrok su štrajkova. Zbog premalenihih plaća u štrajk su u kolovozu 1921. stupili radnici brodogradilišta *Quarnero*.⁶⁵ Brodogradilište *Danubius* kupila je također jedna talijanska banka, a zatim mu je promijenjeno ime u *S. A. dei cantieri navali Quarnero*. Da bi riječka vlada mogla isplatiti gradske činovnike na vrijeme i da bi im uopće mogla isplatiti plaće, talijanska je vlada svaki mjesec slala u Rijeku više od milijun lira za plaće gradskih činovnika.⁶⁶ No, Italija nije mogla pokriti sve troškove i potrebe grada koji nije više imao nikakvih izvora prihoda pa je krijumčarenje iz Italije i Kraljevine SHS cvjetalo, a posebno je velike prihode donosilo krijumčarenje duhana.⁶⁷

Štete koje je grad pretrpio tijekom istjerivanja D'Annunzija polako su se popravljale, svi mostovi na Rječini bili su srušeni, a teško su stradala i lučka postrojenja. Stagnacija riječke luke odražavala se i na gospodarstvo u zaleđu grada, u Gorskom kotaru je primjerice stala proizvodnja u drvenoj industriji.⁶⁸ Krajem kolovoza 1921. jedan novinar zagrebačkog "Obzora" pisat će o svojim dojmovima nakon što se netom vratio iz Rijeke, među ostalim opširno piše o gospodarstvu: "Ekonomski položaj Rijeke je katastrofalan. Nezadovoljstvo raste svakim danom sve više, kako je i broj nezaposlenih radnika svakim danom sve veći. Tvornice otpuštaju i onaj mali broj radnika, što su još bili zaposleni, a dakako u prvom redu naše ljude. 'Danubius' (već tada se zove *Quarnero* op. a.) skratio je rad na 5 dana u tjednu, a govori se da će morati posve obustaviti posao. Svi stolarski radnici 'Danubiusa' su otpušteni, jer nisu htjeli raditi po talijanskoj tarifi. ... Promet luke i grada Rijeke gotovo je jednak ničtici. Pruga južne željeznice od Rijeke na Sveti Petar ima tek neznatni osobni promet, a još manje teretni (most pruge prema Karlovcu na Rječini srušili su 25. prosinca 1920. arditu pa na toj pruzi prometa uopće nema op. a.). Parobrodi 'Ungaro-Croate' gotovo da i ne opće. ... Mjesto

⁶⁴ Riječki glasnik (Zagreb), "Prodiranje talijanskog kapitala u Rijeku", br. 3., 9. IV. 1921. 2.

⁶⁵ Riječki glasnik (Zagreb), "Štrajk u radionici Quarnero", br. 20., 6. VIII. 1921., 3.

⁶⁶ Riječki glasnik (Zagreb), "Plaće riječkih varoških namještenika", br. 22., 20. VIII. 1921., 3.

⁶⁷ Riječki glasnik (Zagreb), "Krijumčarenje na Rijeci", br. 25., 10. IX. 1921., 3.

⁶⁸ Riječki glasnik (Zagreb), "Izvoz iz Jugoslavije", br. 4. 16. IV. 1921., 4.

naših brodova putuju sada brodovi pojedinih talijanskih i tršćanskih društava."⁶⁹ Kako bi pokrenula rad u riječkoj luci i privukla brodove, talijanska je vlada odlučila sredinom rujna 1921. dati 75 milijuna lira za riječku luku.⁷⁰

Sredinom listopada 1921. godine zalaganjem talijanske vlade vratio se u Rijeku Riccardo Zanella i uspostavio autonomašku vladu u Rijeci. Za pomoć koju mu je talijanska vlada pružila Zanella je morao dati Italiji velike gospodarske ustupke u Rijeci, kojima je riječko gospodarstvo još više vezao za Italiju.

3. Gospodarska situacija u Rijeci do aneksije grada Italiji (listopad 1921. - siječanj 1924.)

Svoju gospodarsku politiku Zanella je temeljio na gospodarskoj suradnji s Italijom, ali i s Kraljevinom SHS koja je bila prirodno riječko zaleđe. Za gospodarski oporavak grada i pokretanje proizvodnje u gradu nužna je bila suradnja s Kraljevinom SHS. Zanellini autonomaši su to i uvidali. Rapalski ugovor osigurao je riječkim autonomašima toliko željenu autonomiju (samostalnost) Rijeke te je sada na njima bilo da joj osiguraju gospodarsku suradnju sa zaleđem. Naglasio je to i sam Zanella u svom inauguracijskom govoru od 5. listopada 1921. riječkoj Konstituenti, kada je dao i glavne smjernice svoje gospodarske politike: "...izražavam nadu, ili bolje uvjerenje, da će naša borba, koju smo razvili s najkulturnijim sredstvima na idejnom polju, na polju programa i konstruktivnog rada da će ta borba donesti u najskorije vrijeme trajnu i istinsku suradnju za konsolidaciju i razvoj Riječke države, za mir i blagostanje našeg izmučenog naroda, za probit dviju velikih država, naših susjeda i svih naroda, koji se nalaze u našem zaleđu, koji su zainteresirani kod velikog ekonomskog djela, kojega je historija povjerala našoj zemlji."⁷¹ Čvršće gospodarske odnose s Kraljevinom SHS Zanella neće moći uspostaviti zbog nezainteresiranosti vodećih gospodarskih ličnosti u Beogradu koje su svoje interese vidjeli u solunskoj luci i zbog uske gospodarske vezanosti Rijeke za Italiju.

Kako bi pokrenuo riječko gospodarstvo, Zanella je bio prisiljen tražiti zajam od Italije. Italija mu je odobrila zajam od 250 milijuna lira, a garancije koje je Zanella dao talijanskoj vladi zauvijek su Rijeku gospodarski anektirale Italiji. Za povrat zajma Zanella je talijanskoj vladi dao garancije "*na svim pokretnostima, kao i na dobicima svake vrsti riječke države*", zatim je priznao talijansku liru kao jedini novac legalan u Rijeci, obvezao se da neće izdavati ni državne bonove ni druge vrijedne papire kao što to rade sve druge države te da neće tražiti druge zajmove dok ne vrati ovaj. Za početak se talijanska vlada obvezala odmah isplatiti 20 milijuna lira u nekoliko mjesečnih obroka, a na sebe je preuzela mijenjanje valute.⁷² Na taj ugovor o zajmu u svome se govoru osvrnuo poslanik sa Sušaka u beogradskoj Narodnoj skupštini Josip Kučinić, a u kontekstu teškog položaja preostalih hrvatskih privrednika u Rijeci te vladine politike popuštanja Italiji, a o zajmu je rekao sljedeće: "*Ovim je ugovorom slobodna riječka država došla u potpunu ekonomsku, a prema tome i političku ovisnost od Italije.*"⁷³

⁶⁹ Obzor (Zagreb), "Iz mrtvog grada", br. 233., 29. VIII. 1921., 1.

⁷⁰ Obzor (Zagreb), "Italija votira nove kredite za riječku luku", br. 250., 15. IX. 1921., 2.

⁷¹ Riječki glasnik (Zagreb), "Riječi gospodina Zanella", br. 30., 17. X. 1921., 1.

⁷² Riječki glasnik (Zagreb), "Uvjeti zajma", br. 7., 18. II. 1922., 3.

Talijanske banke i dalje nastavljaju s kupnjom riječkih industrijskih pogona pa je tako u ožujku 1922. godine riječka rafinerija nafte prešla u talijanske ruke.⁷⁴ Rafinerija će pod nazivom R.O.M.S.A. nakon aneksije Rijeke Italiji biti najjače poduzeće takve vrste u Italiji.⁷⁵ Početkom travnja 1922. godine Zanella je državnoj banci Kraljevine Italije Banca D'Italia priznao kupnju prostorija filijale bivše Austro-Ugarske banke, koju je ona platila 12,000.000 lira, tri puta manje nego što te prostorije doista i vrijede, a sva dugovanja i terete Austro-Ugarske banke preuzela je Riječka država.⁷⁶

U vrijeme Zanelline vlade zaoštrit će se pitanje o teritorijalnoj pripadnosti luke Baross i Delte, koje je jugoslavenska strana tražila za sebe dok je Zanella tvrdio da pripadaju Riječkoj državi. Pitanje luke Baross i Delte grof Sforza je pri potpisivanju Rapalskog ugovora namjeravao prepustiti Kraljevini SHS kako bi ona dobila izlaz na more u riječkoj luci i kako bi se Sušak lakše gospodarski oporavio.⁷⁷ To će se pitanje još više zaoštriti dolaskom fašista na vlast u Italiji, koji će ga koristiti kao sredstvo pritiska na jugoslavensku stranu.

Zbog svojih ranijih govora i proglašenja u kojima je spominjao gospodarsku i političku suradnju s Kraljevinom SHS te zbog uspostavljanja gospodarskih odnosa i reguliranja zajedničkih željezničkih tarifa s Kraljevinom SHS⁷⁸ Zanella je postao omražen među riječkim fašistima i aneksionistima, koji su u njemu i njegovoj autonomaškoj stranci vidjeli glavnu prepreku za političko sjedinjenje Rijeke s Italijom. Fašistički prevrat kojim je srušena Zanellina vlada izbio je 3. ožujka 1922., Zanella je bio prisiljen napustiti Rijeku i skloniti se u Kraljevicu, na tlo Kraljevine SHS, a tu su mu se pridružili članovi njegove vlade i autonomaški zastupnici riječke Konstituante. Zanellina autonomaška opcija više neće imati nikakve političke snage, talijanske vlade postavljat će u Rijeci vlade i upravitelje prema vlastitu nahodjenju. Proces političkog i gospodarskog vezivanja Rijeke uz Italiju nastavit će se i dalje, s time što će dolaskom fašista na vlast u Italiji u studenome 1922. godine početi proces potpunog političkog i gospodarskog sjedinjenja Rijeke s Italijom.

Nakon pada Zanelline vlade u Rijeci se do aneksije grada Italiji izmijenilo pet protalijanskih i aneksionističkih vlada. Razdoblje od kraja 1922. pa do siječnja 1924. godine, aneksije grada Italiji, politički je najstabilnije razdoblje od kraja Prvoga svjetskog rata. Razlog tome prije svega leži u činjenici da je u tom razdoblju Rijeka potpuno politički i gospodarski ovisna o Italiji, grad je očišćen od svih nepodobnih političkih elemenata i etničkih zajednica, na vlasti su vlade koje su postavljene iz Rima, svi važniji industrijski pogoni i gospodarske organizacije u Rijeci u talijanskom su vlasništvu, trgovine i obrtničke radnje koje se nekada bile u hrvatskom vlasništvu sada su talijanske, grad je na svim područjima javnog i gospodarskog života potpuno talijaniziran.

⁷³ Primorske novine, "Narodni poslanik g. Kučinić o prilikama na Rijeci", br. 592., 21. II. 1922., 1-2.

⁷⁴ Riječki glasnik (Zagreb), "Riječka rafinerija petroleja prešla u talijanske ruke", br. 11., 15. III. 1922., 4.

⁷⁵ P. Mitrović i R. F. Barbalić, n. dj., 59.

⁷⁶ Riječki glasnik (Zagreb), "Ekonomsko zarobljavanje Rijeke", br. 13., 8. IV. 1922., 3.

⁷⁷ Grof C. Sforza, n. dj., 18.-20.

⁷⁸ L. Kos, n. dj., 350.

Riječko gospodarstvo počelo se oporavljati isključivo zahvaljujući talijanskoj pomoći, ali je problem nezaposlenosti i dalje bio gorući problem riječkoga gospodarstva. Kako bi suzbio nezaposlenost, predsjednik privremene riječke vlade Attilio Depoli izdao je sredinom 1923. godine proglas kojim je zaprijetio Kraljevini SHS da će, ako ne otvori željeznički promet s Rijekom, oko tristotine riječkih "Jugoslavena" iz grada i okolice biti otpušteno i protjerano u Jugoslaviju.⁷⁹ Otpuštanje hrvatskih radnika u Rijeci posebno se pojačalo dolaskom fašista na vlast u Italiji u studenome 1922. godine. Još početkom 1923. godine pisao je sušački "Primorski novi list" da u Rijeci "...nema nigdje nijednoga namještenika bilo koje struke, koji bi po narodnosti bio Jugoslaven. Ovakvim drakonskim mjerama bačeno je na ulicu stotine i tisuće naših ljudi, kojima je u ovo najteže doba nezaposlenosti i strašne skupoće, oduzeta prilika da svojom zaradom prebranjaju svoje porodice."⁸⁰ Zbog nezaposlenosti i velike skupoće, život je za riječke Hrvate u gradu postao nemoguć pa otpušteni riječki radnici Hrvati preko Kastavskog kotarskog poglavarstva uspostavljaju veze sa sjevernim krajevima Hrvatske, gdje šalju svoju djecu kao ispomoć na seoskim gospodarstvima.⁸¹

Gospodarski oporavak grada počeo je postavljanjem za vojnoga guvernera Rijeke talijanskoga generala Gaetana Giardina 17. rujna 1923. godine. Njega je Mussolini postavio za riječkog vojnoga guvernera usred pregovora s Kraljevinom SHS oko konačnog rješenja državno-pravnog statusa Rijeke, odnosno konačne aneksije Rijeke Italiji. Svrha postavljanja vojnoga guvernera bila je dovesti Kraljevini SHS pred gotov čin i prisiliti je da što prije prizna aneksiju Rijeke Italiji. Zadaća generala Giardina bila je da obnovi gospodarski život grada i pokrene proizvodnju te da pripremi teren za političku aneksiju Rijeke Italiji.

Nakon što je došao u Rijeku general Giardino osnovao je Ured rada koji će nadgledati poslovanje riječke luke i lučke radnike. U dogovoru s talijanskom vladom povećao je i proizvodnju duhana u riječkoj tvornici duhana i zaposlio 300 radnika.⁸² Početkom 1924. godine na zahtjev talijanskih vojnih krugova počela je ponovno s radom riječka tvornica torpeda *Whitehead*.⁸³ Najviše problema bilo je s ljuštionicom riže - kako je Italija imala razvijene vlastite pogone za ljuštenje riže, riječka tvornica im je teško mogla konkurirati. Kako bi se pokrenuo rad ljuštionice i smanjila nezaposlenost u vrijeme vlade generala Giardina, riža je u riječku ljuštionicu dovožena iz Italije. Početkom 1924. godine talijansko Ministarstvo javnih radova obavijestilo je generala Giardina da je međuministarskom odlukom za 50 posto smanjena tarifa željezničkog transporta za vagone s rižom namijenjene riječkoj ljuštionici.⁸⁴ Takvu naredbu, o smanjenju željezničke tarife za prijevoz robe u Rijeku i iz Rijeke, donijelo je talijansko Ministarstvo trgovine početkom studenoga 1923. godine.⁸⁵ Prije

⁷⁹ Primorski novi list (Zagreb), "Novi progoni našeg elementa na Rijeci", br. 123., 30. V. 1923., 2.

⁸⁰ Primorski novi list (Sušak), "Drakonske mjere protiv naših ljudi na Rijeci", br. 19., 24. I. 1923., 1.

⁸¹ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, (dalje: HDR), fond: Kotarsko poglavarstvo Kastav, kut.6./911./1923.

⁸² Obzor (Zagreb), "Rijeka pod Talijanima", br. 269., 1. X. 1923., 2.

⁸³ P. Mitrović i R. F. Barbalić, n. dj., 59; podatak o namjeri talijanske vlade da ponovno otvori tvornicu torpeda *Whitehead* donosi i Obzor (Zagreb), "Rijeka pod Talijanima", br. 269., 1. X. 1923., 2.

⁸⁴ DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924., kut. 22.

⁸⁵ Primorski novi list (Sušak), "Italija i riječki saobraćaj", br. 262., 15. XI. 1923., 3.

same aneksije grada talijanska vlada je iz Tripolitanijske uputila u Rijeku pošiljku od 250 tona sirove nafte za riječku Rafineriju.⁸⁶ Tim gospodarskim mjerama talijanska je vlada podizala i obnavljala gospodarstvo grada koji će uskoro anektirati. Nedugo nakon preuzimanja vlasti u Rijeci general Giardino je početkom listopada ukinuo carinsku granicu između Rijeke i Italije.⁸⁷ Time je praktički provedena gospodarska aneksija Rijeke Italiji. Ukidanje carinske granice bilo je potrebno kako bi se olakšao dovoz talijanske robe u Rijeku te izvoz iz Rijeke u Italiju.

Velik otpor talijanskoj gospodarskoj politici u Rijeci pružala je riječka Trgovačka komora, koja je prije svega bila nezadovoljna povlasticama koje je talijanska vlada davala Trstu, a koje su se negativno odražavale na riječku trgovinu. Zbog toga je krajem studenoga 1923. godine general Giardino izdao nalog prema kome komesar riječke Trgovačke komore ima sva prava koja ima i predsjedništvo same komore, a njemu će se dodijeliti i odbor od deset ljudi koje će odabrati sam general Giardino.⁸⁸ Jedna od zadaća generala Giardina u Rijeci bila je da uguši svaki mogući otpor koji bi mogao ugroziti aneksiju Rijeke Italiji. Sve političke protivnike vojni guverner je odmah stavio pod nadzor riječke policije, a davanjem velikih ovlasti svome komesaru pri riječkoj Trgovačkoj komori general je pod kontrolu stavio najveće riječko udruženje gospodarstvenika i slomio u njemu svaki otpor talijanskoj gospodarskoj politici u Rijeci.

Krajem 1923. godine u Rijeci je zabranjeno otvaranje novih trgovina, industrijskih pogona i filijala drugih poduzeća⁸⁹ kako bi se spriječila neravnopravna konkurencija. Osim toga, krajem 1923. godine general Giardino naredio je promjenu svih austrougarskih novčanica koje su još ostale u optjecaju u lire. Novčanice sa žigom Kraljevine SHS mijenjale su se 100:5, tj. 100 kruna za 5 lira ili 20:1, a novčanice s riječkim žigom mijenjale su se 100:30 ili 100 kruna za 30 lira.⁹⁰ Taj omjer u promjeni novčanica bio je usmjeren prije svega protiv riječkih Hrvata koji su jedini upotrebljavali austrougarske novčanice sa žigom Kraljevine SHS. Protiv gospodarske aktivnosti riječkih Hrvata bio je usmjeren i zakon koji je general Giardino donio početkom 1924. godine o reviziji obrtnih dozvola, prema kojemu nijedan strani državljanin ne može voditi obrt u Rijeci.⁹¹

Potaknuti gospodarskom politikom generala Giardina u Rijeci riječki su fašisti početkom prosinca 1923. godine donijeli zaključak kako *“...nijedan ured, bilo to privatni ili gradski ili državni, trgovine, tvornice, banke itd. ne smiju imati namještenika koji nije član fascija. Također ni jedan radnik ne će se smjeti primati na posao ako nije fašista.”*⁹² Tim su se zaključkom trebali otpustiti s posla prije svega riječki Hrvati, autonomaši i istaknuti socijalisti koji su bili najveća prijetnja aneksiji Rijeke Italiji i najveći neprijatelji riječkih fašista te ih je trebalo lišiti prihoda za život, što bi potaknulo njihovo iseljavanje iz Rijeke.

⁸⁶ DAR, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924., kut. 22.

⁸⁷ Obzor (Zagreb), “Ukinut riječka carinska granica prema Italiji”, br. 273., 5. X. 1923., 2.

⁸⁸ Primorski novi list (Sušak), “Riječka trgovačka komora”, br. 273., 28. XI. 1923., 3.

⁸⁹ Primorski novi list (Sušak), “Zabrana otvaranja novih trgovina”, br. 285., 14. XII. 1923., 3.

⁹⁰ Primorski novi list (Sušak), “Izmjena novčanica na Rijeci”, br. 296., 30. XII. 1923., 3.

⁹¹ Primorski novi list (Sušak), “Pitanje obrtnih dozvola”, br. 50., 29. II. 1924., 3.

⁹² Primorski novi list (Sušak), “Samo za fašiste ima službe na Rijeci”, br. 283., 12. XII. 1923., 3.

Riječka se luka oporavlja. Prvi put nakon Prvoga svjetskog rat bilježi veći dolazak brodova u luku, iako je promet zabilježen 1923. u riječkoj luci i dalje ispod onoga iz 1913. godine.⁹³ U riječku luku je 1922. prispjelo brodova ukupne nosivosti 616.005 tona, a tijekom 1923. godine 528.355 tona. Veći će porast luka zabilježiti tek 1924. godine kada će u nju prispjeti brodova ukupne nosivosti 755.343 tone.⁹⁴ Kroz riječku luku najviše su tereta 1923. godine uvezle: Kraljevina SHS 34.093 tone, Italija 26.468 tona, Velika Britanija 14.476, Indija (tada britanska kolonija) 14.523 i Njemačka 12.245 tona. Zemlje iz zaleđa koje prirodno gravitiraju riječkoj luci izvezle su pojedinačno: Mađarska samo 6 tona tereta, Austrija 112, Čehoslovačka 197, a Rumunjska 6190 tona tereta. Cjelokupni izvoz riječke luke 1923. iznosio je 129.331 tonu.⁹⁵ Slabi izvoz zemalja iz zaleđa kroz riječku luku može se protumačiti time što je ipak prirodni izlaz Austrije na Jadran Trst i što je ta zemlja nakon Prvoga svjetskog rata, gubitkom svojih gospodarski najrazvijenijih krajeva Češke i Moravske, pala u veliku gospodarsku krizu koju je još dodatno pojačalo isplaćivanje ratnih reparacija. Mađarska koja je doživjela boljševičku revoluciju Bele Kuhna, kontrarevoluciju i "bijeli teror" Horthyjevih pristaša te velike teritorijalne gubitke nakon Prvoga svjetskog rata još je oporavljala svoje gospodarstvo, a Čehoslovačka je bila prirodno orijentirana na Trst i njemačke sjevernomorske luke. Tijekom 1923. godine kroz riječku luku najviše je tereta uvezla Italija 36.013 tona, Kraljevina SHS samo 6532 tone, Španjolska i Portugal zajedno 10.289 tona (uglavnom drveni ugljen), a od zemalja zaleđa kroz riječku su luku teret uvezle samo Ugarska 541 tonu i Rumunjska 67 tona, Austrija i Čehoslovačka 1923. godine kroz riječku luku nisu uvezle ništa. Cjelokupni uvoz kroz riječku luku 1923. godine iznosio je 84.903 tone.⁹⁶ Prema tome, Rijeka je 1923. funkcionirala više kao izvozna nego kao uvozna luka. Uspoređi li se ovaj promet sa 1913. godinom kada je u riječkoj luci zabilježen promet od 2,892.538 tona,⁹⁷ vidi se velika stagnacija riječke luke od kraja Prvoga svjetskog rata koja je prvenstveno izazvana nesređenim državno-pravnim položajem Rijeke od listopada 1918. do siječnja 1924. godine. Padu prometa u luci pridonijele su i velike političke promjene i gospodarske krize koje su zahvatile zemlje u zaleđu. Jedan od uzroka pada prometa bilo je i oštećenje lučkih dizalica i lučke infrastrukture u vrijeme D'Annunzijeva boravka u Rijeci. Riječka je luka za Italiju predstavljala i svojevrsni gospodarski balast jer je talijanska vlada kroz riječku luku nastojala usmjeriti dio prometa Jugoslavije i Mađarske iz "prezasićenih" luka Trsta i Venecije. Italija je nastojala i podići promet riječke luke privlačeći prije svega promet iz Kraljevine SHS, koja je ostala bez moderne luke kroz koju bi obavljala tranzitnu trgovinu, čime se Italiji otvorila mogućnost da lakše kontrolira gospodarske interese Kraljevine SHS.⁹⁸ Zato je talijanska vlada odobravalala Rijeci silne kredite za obnovu gospodarstva i podizanje riječke luke.

⁹³ G. Depoli, n. dj., 50.

⁹⁴ P. Mitrović i R. F. Barbalić, n. dj., 49.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ P. Mitrović i R. F. Barbalić, n. dj., 49.

⁹⁸ L. Kos, n. dj., 351.

Početak 1924. godine Rijeka je politički i gospodarski bila potpuno vezana uz Italiju pa je aneksija grada Italiji 24. siječnja 1924. samo ozakonila postojeće stanje. Toga su dana u Rimu potpisani tzv. Rimski ugovori kojima je Kraljevina SHS priznala Italiji pravo na Rijeku, a Italija Kraljevini SHS pravo na Deltu i luku Baross. Time su završeni pregovori između talijanske fašističke vlade Benita Mussolinija i vlade Kraljevine SHS kojoj se na čelu nalazio Nikola Pašić, koji su trajali od polovice 1923. godine. Nezainteresirana za budućnost Rijeke i riječkih Hrvata radikalna vlada N. Pašića poprilično je olako prepustila Rijeku Talijanima, i ne samo to, nego je 27. siječnja 1924., tri dana otkad je priznala aneksiju Rijeke Italiji, potpisala s Italijom Pakt o prijateljstvu i srdačnoj suradnji.

Rimskim ugovorima riješena su sva dotad goruća pravna, politička, gospodarska i financijska pitanja vezana uz Rijeku. Prema članu 1. toga ugovora talijanska je vlada priznala suverenitet Kraljevine SHS nad Deltom i lukom Baross, koji je Italija dva dana nakon ratifikacije ugovora morala evakuirati. Člancima 2. i 3. Kraljevina SHS priznala je Italiji puni suverenitet nad gradom i lukom Rijeka te teritorijem dodijeljenim joj graničnom linijom.⁹⁹ Posebnim je sporazumom, sadržanim u Prilogu B Sporazuma o Rijeci, dogovoreno da će se bazen riječke luke Thaon de Revel riječkog Porto Grande dati u zakup Kraljevini SHS na 50 godina, za što će Kraljevina SHS Italiji godišnje plaćati simboličnu zakupninu od jedne zlatne lire.¹⁰⁰ Tim je ustupkom Kraljevini SHS Italija nastojala privući što više prometa iz Kraljevine SHS u sad talijansku Rijeku (Fiume).

Zaključak

Geografski smještaj Rijeke sudbonosno je utjecao na njezinu noviju prošlost. Gospodarski rast koji je Rijeka doživjela krajem 19. i početkom 20. stoljeća usporilo je izbijanje Prvoga svjetskog rata 1914. godine, da bi se kraj Prvoga svjetskog rata pokazao još katastrofalnijim za riječko gospodarstvo. Nacionalno-politički pokret jednog dijela riječkih Talijana koji su budućnost Rijeke vezali uz aneksiju Rijeke Italiji sprečavao je rješavanje teritorijalno-pravnog statusa Rijeke. Nestabilna politička situacija i nedefinirani pravni status grada izazvani s jedne strane djelovanjem talijanskih nacionalista i aneksionista u Rijeci, a s druge strane političkim i gospodarskim pritiscima talijanskih vlada negativno su se odrazili na promet u riječkoj luci i industrijsku proizvodnju u gradu. Pravu gospodarsku katastrofu Rijeka će doživjeti u vrijeme boravka talijanskog pjesnika G. D'Annunzija u Rijeci, kada će sva industrijska i ostala gospodarska postrojenja prestati s radom, a sam grad naći će se na rubu gladi. Nestabilnu političko-gospodarsku situaciju u gradu koristili su talijanski gospodarstvenici koji posredovanjem talijanskih banaka polako kupuju sve važnije tvornice i gospodarske pogone u Rijeci. Gospodarskim kreditima i materijalnom pomoći talijanska je vlada politički i gospodarski postupno vezivala riječko gospodarstvo za Italiju pa je aneksiju Italiji 1924. godine u gospodarskom pogledu Rijeka dočekala potpuno talijanizirana. Svi važniji gospodarski i

⁹⁹ Primorski novi list (Sušak), "Tekst sporazuma o Rijeci", br. 25., 31. I. 1924., 1.

¹⁰⁰ Primorski novi list (Sušak), "Konvencija o jugoslavenskoj zoni u riječkoj luci", br. 25., 31. I. 1924., 2.

industrijski pogoni bili su u talijanskom vlasništvu ili pod talijanskom kontrolom, trgovine i obrtničke radionice koje su nekada mahom držali riječki Hrvati, prisiljeni terorom talijanskih nacionalista i fašista te brojnim zakonima privremenih riječkih vlada koji su trebali izbaciti iz Rijeke hrvatski kapital, morali su prodati svoje trgovine i obrtničke radionice novim talijanskim vlasnicima. Tako je Rijeka, potpuno talijanizirana, dočekala aneksiju Italiji 1924. godine.

Summary

This article is based on published scientific literature, newspaper and archival materials. The purpose of this article is to give insight of economic situation in Rijeka during the time period from 1918. to 1924. The economic rise of Rijeka at the end of nineteenth century and in the beginning of twentieth century has been rapidly interrupt at the end of First world war. London pact from 1915. had been forseen that Rijeka would stay after the war in Croatia. Italian governments, supported by italian annexionists from Rijeka, started with pressures on international political factors and newly founded Kingdom of SHS. From economic aspect this is a period in which begin penetration of Italian capital in industry and other spheres of public and economic life in Rijeka. During this period, rich and prosperous town which Rijeka has been, was several times on the edge of hunger, completely isolatied from his hinterland and dependent on Italian economic help. During annexion to Italy Rijeka was, from economic aspect completely talianized town.

Popis literature

1. **Radojica F. Barbalić**, "Brodarstvo Rijeke kroz vjekove", Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953., 93-113.
2. **Helena Bunjevac**, "Važnost željeznice u razvoju Rijeke", Riječka luka - povijest, izgradnja, promet, Rijeka 2001., 189-200.
3. **Ferdo Čulinović**, "Riječka država - od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji", Zagreb 1953.
4. **Dati statistici sulla popolazione di Fiume**-risultati dal censimento fatto nel dicembre 1918., Fiume-rivista semestrale della "Societa di studi fiumani", Fiume 1924., 192-194.
5. **Guido Depoli**, "La politica economica di Fiume durante l'indipendenza 1918.-1924.", Fiume-rivista semestrale della "Societa di studi fiumani", Fiume 1926., 40-61.
6. **La Bilancia**, Fiume 1919.
7. **La guida di Fiume**, Fiume 1915.
8. **La Vedetta d'Italia**, Fiume 1920.
9. **Igor Karaman**, "Privredni razvitak grada Rijeke pod nagodbenim sustavom", Jadranske studije, Rijeka 1992., 89-117.
10. **William Klinger**, "La nascita dei movimenti nazionali a Fiume 1860.-1919.", Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (Atti del convegno), Rijeka 2001., 187-194.
11. **Lucijan Kos**, "Rijeka kao slobodna luka", Zagreb 1968.
12. **Pero Mitrović i Radojica F. Barbalić**, "Riječka luka", Rijeka - Zbornik, Zagreb 1953., 35-66.
13. **Francesco Saverio Nitti**, "Evropa bez mira", Zagreb 1922.
14. **Obzor**, Zagreb 1919., 1920., 1921., 1922., 1923.
15. **Primorske novine**, Sušak 1918., 1919., 1922.
16. **Primorski novi list**, Sušak 1923., 1924.
17. **Riječki glasnik**, Zagreb 1921., 1922.
18. **Grof Carlo Sforza**, "Evropa i Evropljani", Zagreb 1936.
19. **Mihael Sobolevski**, "Radnički pokret Rijeke u prvoj polovini XX. stoljeća", Rijeka u stoljeću velikih promjena (Zbornik radova), Rijeka 2001., 126-131.

Arhivska građa

1. Državni arhiv u Rijeci, fond: Privremene vlade u Rijeci 1918. - 1924.
2. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, fond: Kotarsko poglavarstvo Kastav.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Scientific Research Journal for Economic and Environmental History

Volumen 1 / Broj 1
Zagreb-Samobor 2005.
ISSN 1845-5867
UDK 33 9 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju

Izdavačka kuća Meridijani
Obrtnička 17, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: mr. sc. Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekt »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu« Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(voditelj: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Urednici / Editors-in-chief:

Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Močanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb, Hrvatska)
Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (Zagreb, Hrvatska),
Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (Zagreb, Hrvatska), Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*),
Halil Inalcik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetic (*Padova, Italija*), Aleksandar Jakir (*Marburg, Njemačka*),
Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*), Marino Manin (Zagreb, Hrvatska),
Kristina Milković (Zagreb, Hrvatska), Ivan Mirnik (Zagreb, Hrvatska), Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*),
Daniel Patafta (*Rijeka, Hrvatska*), Gordan Ravančić (Zagreb, Hrvatska), Marko Šarić (Zagreb, Hrvatska),
Nataša Štefanec (Zagreb, Hrvatska), Mladen Tomorad (Zagreb, Hrvatska), Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*),
Milan Vrbanus (Zagreb, Hrvatska), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Grafički urednik / Graphic design:

Alojz Zaborac

Prijelom / Layout:

Hrvoje Herceg

Lektura / Language editing:

Lidija Menges

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2005.

Adresa uredništva / Mailing adresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr
h.petric@ffzg.hr
